

ВОСКРЕСІННЯ ХРИСТОВЕ В ПРОПОВІДЯХ ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА

У статті розглядаються художні особливості викладу сюжету про Воскресіння Христове в проповідях Лазаря Барановича. Авторка доходить висновку, що тексти Лазаря Барановича – це зразки риторичних барокових казань.

Ключові слова: проповідь, казання, гомілія, бароко.

У другій половині ХХ ст. з'явилося багато нових методологічних підходів, які почали активно застосовуватися в гуманітарних науках.

Висловлювання з однієї теми дослідники визначають як дискурс, у якому кожен наступний текст вступає в діалогічні стосунки з усіма попередніми, враховуючи або ігноруючи їх. Проповіді на одну тему також складають комунікативний ланцюжок, розгляд якого на довгому відтинку часу дасть можливість простежити й особливості розвитку теми, і специфіку комунікації, й обґрунтованість висновків дослідників щодо літературного напрямку й т. ін. Наше завдання – з'ясувати, наскільки проповіді на тему Воскресіння Христового Лазаря Барановича вписуються в ближчий чи дальший бароковий проповідницький контекст.

Поділ української проповіді на «греко-слов'янський» і «латино-польський» типи виник у другій половині ХІХ ст. До першої групи відносять перекладені з грецької мови повчання отців церкви та церковних авторитетів, а саме: Іоана Золотоустого, Василя Великого, Григорія Богослова, Афанасія Олександрійського, Іоана Дамаскіна, авви Дорофея та ін. До цього кола текстів належать і рукописні та друковані Учительні Євангелія, авторство яких приписують патріарху Каллісту. З другого боку, це оригінальні тексти представників Київської митрополії, а саме: проповіді на коло свят церковного року зі збірки Кирила Транквіліона Ставровецького та повчання на свята Леонтія Карповича.

М. Сумцов проповідь цього типу схарактеризував як просту й доступну для сприйняття [12, с. 49–52]. В. Крєкотєнь відзначив у цих текстах відсутність чітко визначеної літературної форми, особлива ж увага в них, на його думку, приділялася змісту й меті [8, с. 25]. Автори вчилися писати проповіді на зразках попередників [8, с. 26], а їхнім завданням було передати слухачам у найдоступнішій формі основні догмати

християнства, спрямувати їх на шлях християнських чеснот [8, с. 21]. Ці проповіді були побудовані, за спостереженнями С. Маслової, «без жодних риторичних хитрощів і являють собою екзегезу біблійного тексту в морально-навчальному дусі» [10, с. 126].

Другий, «латино-польський», тип проповіді, за М. Марковським та В. Крєкотєнем, репрезентували казання Іоанікія Галятовського та Антонія Радивиловського [8, с. 21]. Зміна типу проповіді пов'язується В. Крєкотєнем із занепадом греко-слов'янських культурних традицій у суспільстві та виробленням нових культурних засад, «латино-польських», ренесансно-барокових [8, с. 16]. Проповідь цього часу літературознавець характеризує як виразно барокову [8, с. 17].

На думку М. Сумцова, цей тип проповіді сформувався в Києво-Могилянській колегії. Ці тексти дослідник називає схоластичними, тобто далекими від життя, штучними, структурованими (з темою, ексордіумом, нарацією і конклюдією), з напускним пафосом [12, с. 50]. За спостереженнями В. Крєкотєня, ця проповідь відрізняється увагою до форми, логічною стрункістю, систематичністю, планомірністю, вона має компілятивний характер, насичена оповідними елементами, щедро орнаментована риторичними прикрасами [8, с. 26–27]. Серед джерел нового типу проповіді називаються твори відомих богословів, історичні й наукові праці, а також проповіді сучасників. Казання, як і гомілії, також виконували функцію морального напучування слухачів.

Як бачимо, різниця між цими двома групами проповідей – це різниця між середньовічною гомілією греко-візантійського зразка й бароковим казанням, що прийшло із Заходу через польське посередництво.

Українські літературознавці слідом за дослідниками ХІХ ст. віднесли проповіді Лазаря Барановича до «греко-слов'янського» виду,

аргументуючи це передусім їхнім церковно-слов'янським мовним кодом. Такої думки дотримувалися М. Сумцов, М. Марковський, В. Крекотень та інші. Для з'ясування питання типу проповідей Лазаря Барановича варто розглянути повчання на Воскресіння Христове цього автора в контексті ораторсько-учительних творів раннього й зрілого бароко.

Частина цих текстів дійсно представляє «греко-слов'янський» тип проповіді. Це – перекладені повчання грецьких та візантійських авторів різного часу.

Передовсім, тема Воскресіння Христового розкрита в Повчаннях на євангелістів Іоана та Матвія Іоана Золотоустого, що були надруковані в Москві 1665 й 1664 років і доступні в Києві. Проповіді Іоана Золотоустого – класичні гомілії, тобто тексти, що розгортаються як послідовний парафраз євангельських подій. «Бесіда 85» побудована згідно із зачалом 64 Євангелія від Іоана про з'явлення Ісуса в саду Марії Магдалини. Євангельські координати коментованого уривка вказуються в підзаголовку проповіді. Слід зауважити, що текст, прокоментований Іоаном Золотоустим, не був літургійним читанням. Гомілія відрізняється доступністю викладу й, відповідно, сприйняття матеріалу [6, арк. 645 зв. – 650].

Варто згадати й про Учительні Євангелія, авторство яких за традицією приписують Каллісту, патріарху Константинопольському (1350–1353; 1355–1363/64). Одне з них було видане в Єв'є 1616 року за редакцією Мелетія Смотрицького, інше – у Києві 1637 року з передмовами Петра Могили. Проповіді з цих Учительних Євангелій відповідають своєму жанровому визначенню – «наука», тобто їхня основна функція – повчання. Вони ідентичні, за винятком коментарів на маргінесі в київському виданні, які сприяють орієнтації читача в змісті проповіді, узагальнюючи написане в основному тексті. Цей текст має форму повчання, що розкриває роль Воскресіння Христового для людини. Починається текст із часової прив'язки до дня святкування Неділі святої Пасхи. Автор окреслює цей день нагородженням його визначень: «день очищення і спасенія: день просвѣщення, и освященія: день покою и згоды» [5, арк. 97]. Автор не торкається ні матеріалу з літургійного читання, ні сюжетів на цю тему з інших Євангелій. Його цікавить результативність події Воскресіння Ісуса для християн. Калліст нагадує про відкуплення людства хресною жертвою, перераховуючи корисні для людини дії: Христос приніс любов, привів від смерті до життя, відкупив з гріха, заповідав жити в мирі, освятити Духом Святим і т. ін. Водночас

проповідник закликає реципієнтів дієво відповісти на Божі дари – прийняти їх із вдячністю, славити ласку, поклонятися Ісусові й любити Його, очиститися від гріхів, присвячувати Божові добрі вчинки, заспівати Христу й т. ін. Наука Калліста ощадлива на художні засоби: Ісус позначається символом невичерпного джерела. Текст пронизує емоція радості з приводу основної події, яка підсилюється контрастом дієслівних антитез: учора були поховані разом з Ісусом – сьогодні встали; учора були розіп'яті – сьогодні прославлені. Піднесений настрій посилюється й багаторазовим анафоричним вигуком: «Воскрес Христос!»

Кирило Транквіліон Ставровецький увів до свого авторського «Євангелія Учительного» (1619) три проповіді на Воскресіння Христове. Небезпідставно жанр текстів, що входять до складу цієї книги, польська дослідниця Мажанна Кучинська визначила як такий, що містить ознаки і гомілії, й казання [15]. За традицією Учительного Євангелія як збірника проповіді упорядковані тут за церковним календарем, спочатку – на рухомі, а далі – на нерухомі свята. Кожен з трьох текстів починається надрукованим повністю євангельським зачалом, що потім витлумачується.

З другого боку, проповіді супроводжуються епіграфами у функції теми, що розкривається в тексті. Окрім того, тексти структуровані, тобто мають чітко виділені вступ та основну частину. Особливої уваги заслуговує «Повчання II», присвячене літургійному великодньому читанню, тобто зачалу I Євангелія від Іоана. Цей текст має догматично-полемічні функції, оскільки спрямований проти аріан і розкриває питання, з одного боку, божественної природи Ісуса Христа, а з другого – людської.

Відповідно, перша частина містить розважання про єдиносутність, предвічність і пріснутність Бога Отця й Бога Сина, а друга – роздуми про боговтілення. Повчання наповнене образними картинками, які так любив розгортати Кирило Ставровецький. Цілоком у душі церковної традиції він називає «високопарним орлом» [13, арк. 125] євангеліста Іоана. І тут же ампліфікує картинку подорожі на небеса євангеліста, який пройшов дев'ятивидні небеса, проминув межі Світла, наблизився до недосяжного Божества. Ставровецький метафорично описує боротьбу Іоана з еретиками, назвавши його «Сынъ громовъ», який з висоти небесної загримів на еретиків.

Лазар Баранович має три друковані великодні проповіді. Одна – у «Мечі духовному»,

друга – в «Трубах словес проповідних», третя – окремо видане «Слово на Воскресіння», яке на сьогодні є бібліографічною рідкістю. Дослідники вважають, що казання, які увійшли до першої збірки, писалися автором ще з 40 років, з часу викладання риторики в Київській колегії.

Текстуальна стратегія чернігівського проповідника полягає в тлумаченні й подачі новозавітних подій через інші сюжети цієї ж частини Святого Письма. Містична таємниця Воскресіння Христового представлена в казанні «Слово на Стѣхъ Великъхъ Нѣхъ Пасхи, ѿ Въскрѣніи Хрѣтѣвомъ» через сюжет про диво приборкування вітру на морі, взятий з Євангелія від Матвія. Послідовність подій оповідання стала означником для викладу євангельської оповіді про хресну смерть та воскресіння Спасителя. Спочатку автор коротко нагадує зміст тексту-інтерпретатора, а потім за його допомогою розповідає про іншу подію: «По червономъ крѣвавыхъ стѣстей своихъ морю, на крѣтномъ кораблѣ плывущи тойжде спителъ, сице твердо въ ѹснѣхъ...» [2, арк. 2 зв.]. Смерть Ісуса подана як сон, а воскресіння – як пробудження. Море позначає страсті Христові, корабель – хрест, апостоли – церкву, заборона вітрам і морю – перемогу над пеклом. Проповідник збагачує цей сюжет епізодами, пов'язаними зі смертю Христа й наступними подіями. Далі Лазар Баранович підключає інший текст – притчу про таланти. В. Строев писав, що «між думками проповідника та текстами часто немає відповідності або вона тільки зовнішня» [11, с. 530]. Підтвердження цього – інтегрування названої притчі в тему Воскресіння. Віддання Духа в руки Бога Отця називається талантом, який Бог не закопав, тобто не залишив Ісуса в пеклі. Більше того, «Бѣхъ Оцѣхъ и много талантовъ, много дѣхъ изъ ада извелъ» [2, арк. 4]. При цьому автор модифікує первісний текст, змінивши дію актанта на протилежну.

Проповідник користується методом алегоричної ампліфікації, яку Л. Левшун виділяє в окремий метод тлумачення священного тексту, при якому той «наділяється стількома алегоричними значеннями, скільки може вигадати екзегет» [9, с. 174]. Цей метод авторка називає «екзегезою заради екзегези», при цьому книжнику цікавий не сам смисл, а можливі варіанти його «перекладу» [9, с. 179]. Тлумачення автором Святого Письма називається «спробою узгодити різні святоісторичні епізоди», а не пояснити їхнє значення і смисл для

сучасників [8, с. 176]. Характеризуючи європейську проповідь XVII ст., отець Казимеж Пануш [16, с. 249] відзначав, що біблійні тексти інтерпретувалися авторами напрочуд довільно. Українська проповідь цього часу не була винятком. Л. Ушкалов також вказує в них на алегорезу, що приводила до «фігуративних надмірностей» [14, с. 131].

Лазар Баранович вільно поводить з євангельським матеріалом. Проповідницька практика архієпископа відповідає бароковій теорії концепту, побудованого на біблійному матеріалі.

Найвірогідніше, ця проповідь писалася для підготовленої шкільної аудиторії. Звідси – складність стилю, чітко виділена структура й заплутаність аналогій. А ось наступний текст, мабуть, з'явився після видання «Меча», оскільки принцип упорядкування в «Трубах» взується на нерухомому календарі, до кола якого Великдень не належить. Відповідно, автор включив цей текст до «Прилога».

Казання з «Труб» (1674) не має вказівки на жанровий різновид у назві «На день Воскресіння Христового». Це теж проповідь з епіграфом-темою, взятими з 43 зачала Євангелія від Матвія: «Никто же знает Сина, токмо Отець и ни Отца кто знает, токмо Син» [3, арк. 367]. Текст дуже короткий. Спасіння людства від первородного гріха показане тут як основна подія життя Ісуса. Розп'яття подається в алегоричний спосіб: через образ кокоші з простертими крилами. Художня фантазія автора черпає цього разу з народної традиції: «На воспоминає цього кокоши, яйца красна себѣ подавати обыкосте» [3, арк. 367]. Баранович експлікує основний образ в апокаліптичній перспективі, пояснюючи, що з різних яєць різні пташенята виходять, так само і з різних гробів вийдуть різні люди. Сюжет розп'яття алегорично представлений через фразу «Возлетѣ над вечер на крест сія кокош, и оусну на нем» [3, арк. 367]. Такі знайомі для демократичної аудиторії образи свідчать саме про це коло слухачів.

1675 року окремим виданням у Новгороді-Сіверському вийшло «Слово на Воскресіння Христового» [1]. Це також тематична проповідь, якій передуює епіграф з 17 псалма: «Живъ Господь и благословенъ Богъ». Проповідь має кілька впорядкованих кодів. Основний з них – гомілійний. Автор послідовно переказує те, що сталося перед Воскресінням Христовим і після нього. Лазар Баранович реконструює події за кількома джерелами, вибудовуючи проповідь на двох протилежних позиціях щодо Ісуса, виражених словами

розбійників, розп'ятих разом з Христом. Риси того з них, що пропонував Ісусу спасти себе, приписуються священикам єрусалимського храму. Проповідник драматизує розповідь, вклавши в уста іншого розбійника промову, що викриває священиків. У формі риторичних запитань перелічуються аргументи на користь Воскресіння Христового: з'явлення жінкам, привітання апостолам «Мир Вам!», демонстрація ран Ісусом, прецедентні випадки воскресіння людей, зокрема юнака. Оповідь переходить від розбійника до проповідника із закликком уподібнитися першому в молитовному проханні пом'янути їх у царстві небесному.

Провідний статус Ісуса Христа в проповіді – спасителя людства – розгортається за допомогою воскресного тропаря. Відкуплення людства Лазар Баранович пояснює в апокаліптичній перспективі й на основі апостольського богослов'я. Зокрема, він посилається на I Послання Петра, Послання Павла до ефесян та II до коринтян.

Додатковим упорядковуючим кодом проповіді є часовий: перший – день смерті Ісуса, другий – день жалоби за Христом, третій – день радості його Воскресіння. Ознаками другого дня в проповіді стали факти роздертої завіси храму та ризи священиком. Автор як проповідник ставив не тільки завдання нагадати сюжет і прокоментувати його, а ще й принести слухачу/читачу естетичну насолоду. Це досягається зіштовхуванням в одному мікроконтексті омонімічних образів: «Каменіє распадашася, егда краеугольный камень распадешя» [1, арк. 4 зв.]. Опис третього дня супроводжується емоцією радості, що пронизує різні євангельські епізоди, наприклад, радість жінок-мироносиць з приводу ангельської звістки про воскресіння Христа.

Але для проповідника було важливо розгорнути ще й певні знакові ситуації. Скажімо, розп'яття Ісуса між двома розбійниками Лазар Баранович прокоментував через сюжет з Євангелія від Луки про людину, яка йшла з Єрусалима до Єрихона й потрапила до рук розбійників. Баранович за моделлю притчі коментує цей сюжет, наголошуючи, що Ісус потрапив до

двох розбійників, коли між ними був розп'ятий. «Там оставиши еле жива суща, здѣ же и умертвиша», там – самаритянин полив подорожньому рани оливою й вином, тут – жони-мироносиці намастили голову Ісуса миром [1, арк. 5 зв. – 6]. Розп'яття ж Ісуса на хресті подається через алегоричне тлумачення дії, коли Давид повісив гусли на вербі. Відповідно, як пророк приносить радість, граючи на музичному інструменті, так і ми радіймо Пасці [1, арк. 7 зв.]. Це казання складне для сприйняття через книжність та розгорнуті аналогії. Якщо воно й було виголошене, то з розрахунку на монастирську підготовлену аудиторію, якою й була братія Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському.

Таким чином, усі три проповіді Лазаря Барановича на Воскресіння Христове, надруковані в різний час, є тематичними казаннями, в яких наявний гомілетичний код. Але цього зовсім не достатньо, щоб віднести їх до проповідей «греко-слов'янського» типу, тобто середньовічної проповіді греко-візантійського зразка.

Ці тексти писалися за риторичними правилами. Це помітно на рівні аргументів, структури та стилю. Крім того, вони відповідають парадоксальній естетиці бароко. Практика алегоричного тлумачення Святого Письма давала оригінальне художнє представлення богословського матеріалу. Але іноді видно штучність зближення та дисонанс у звучанні первинного й вторинного текстів. Зрозуміло, що застосування алегоричного способу прочитання Біблії більше характеризувало рівень творчої уяви автора, аніж пояснювало чи прояснювало біблійний текст.

Насамкінець хочу сказати, що Лазар Баранович мав послідовників у такого типу казаннях. Це були його учні Іоанікій Галятовський та Антоній Радивилівський. Вони свого часу були сформовані як проповідники в класах Київської колегії, де викладав Лазар Баранович. У збірниках «Ключ розуміння» (1659) та «Вінець Христов» (1688), відповідно, є по дві проповіді на тему Воскресіння Христового. Їх прочитання й становить перспективу продовження цього дослідження.

Список літератури

1. Баранович Лазар. Слово на Воскресеніє Христово / Лазар Баранович. – Новгород-Сіверський : [Новгород-Сіверська друкарня архієпископа Чернігівського Лазаря Барановича], 1675. – 9 арк.
2. Баранович Лазар. Меч духовный / Лазар Баранович. – К. : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1666. – XXVIII + 764 + 3 арк.
3. Баранович Лазар. Трубы на днѣ нарочитые / Лазар Баранович. – К. : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1674. – 10 + 403 + 4 арк.
4. Євангеліє учительне. – Св'є : Друкарня Вільноського братства, 1616. – 1036 арк.
5. Євангеліє учительне. – К. : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1637. – 1050 арк.

6. Иоанн Златоуст. Беседы на евангелиста Иоанна / Иоанн Златоуст. – М. : Печатный двор, 1665. – 705 арк.
7. Иоанн Златоуст. Беседы на евангелиста Матфея / Иоанн Златоуст. – М. : Печатный двор, 1664. – Ч. 2. – 468 арк.
8. Крекотень В. І. Оповідання Антонія Радивилівського : З історії української новелістики XVII ст. / В. І. Крекотень. – К. : Наук. думка, 1983. – 407 с.
9. Левшун Л. Введение в теоретическую поэтику средневековой восточнославянской книжности / Л. В. Левшун. – Минск : Беларус. навука, 2009. – 451 с.
10. Маслов С. Наука Леонтія Карповича в неділю перед Різдом / С. Маслов // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Кн. 2. – 1908. – С. 117–141.
11. Строев В. Лазарь Баранович, архиепископ Черниговский, и его проповеди / В. Строев // Черниговские епархиальные ведомости. – 1876. – № 1 ; № 19. – С. 527–534.
12. Сумцов Н. К истории южнорусской литературы XVII ст. / Н. Сумцов. – Харьков, 1885. – Вып. I : Лазарь Баранович. – 183 с.
13. Транквіліон Ставровецький Кирило. Євангеліє Учительне / Кирило Транквіліон Ставровецький. – Рахманів, 1619. – 363 + 181 арк.
14. Ушкалов Л. До історії українського барокового фігуратизму : «символічний світ» Григорія Сковороди / Л. Ушкалов // Діалог культур II. Святе Письмо в українських пам'ятках / Інститут східноєвропейських досліджень НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія» ; відп. ред. Л. Довга. – К. : [б. в.], 1999. – С. 130–142.
15. Kuczyńska M. *Ruska Homiletyka XVII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku – specyfika funkcjonalna / Marzanna Kuczyńska.* – Szczecin, 2004. – 324 s.
16. Panuś K. *Historia kaznodziejstwa / ks. Kazimierz Panuś.* – Kraków : Salwator, 2007. – 504 s.

O. Matushek

THE RESURRECTION OF CHRIST IN THE SERMONS OF LAZAR BARANOVYCH

The article deals with the artistic features of presentation of the Gospel story about the Resurrection of Christ in Lazar Baranovych's sermons. The author concludes that the texts of Lazar Baranovych are the examples of baroque rhetorical sermon.

Keywords: sermon, homily, baroque.

Матеріал надійшов 23.10.2015